Związek przynależności do pokolenia z religijnością w Europie: zmiany w strukturze wartości
jako mediator.

Maciej Kościelniak

SWPS Uniwersytet Humanistycznospołeczny, Wydział Zamiejscowy w Poznaniu

Czerwiec 2016

Streszczenie

W artykule odniesiono się do zagadnienia zmian w poziomie religijności w krajach europejskich na przestrzeni trzech kolejnych pokoleń po II Wojnie Światowej: pokolenia wyżu demograficznego, pokolenia X oraz pokolenia Y. Analizy oparto na ogólnodostępnej bazie informacji zebranych w ramach sondażu European Social Survey (7 edycja), zawierającej dane od 28.199 osób (wiek: $M = 49,01$, $SD = 18,67$) z 15 krajów. Religijność określono za pomocą skali opartej na trzech pytaniach, a wartości mierzono za pomocą skróconej wersji Kwestionariusza Portretów (Schwartz, Melech, Lehmann, 2001). Przyjęto hipotezę, że ewolucja zmian w strukturze wartości ma charakter mediacyjny dla związku przynależności pokoleniowej z religijnością - szczególnie w krajach, w których poziom religijności jest szczególnie wysoki. Przeprowadzone analizy statystyczne pozwoliły na potwierdzenie tego założenia, ujawniając dodatni związek religijności z wartościami skoncentrowanymi na celach społecznych i ujemny z wartościami skoncentrowanymi na celach indywidualnych. Zasugerowano dalsze kierunki badań nad czynnikami wyjaśniającymi zmiany w poziomie religijności na przestrzeni życia oraz pomiędzy pokoleniami.

Słowa kluczowe: wartości, pokolenie, religijność

W powszechnej świadomości istnieje silne przekonanie, że wraz z wiekiem ludzie stają się coraz bardziej religijni. Uważa się, że taka tendencja istnieje zarówno na poziomie samoopisu (deklaracji) - jak i zachowania (uczestnictwa w praktykach religijnych, indywidualnego zaangażowania modlitewnego). Związek ten wydaje się znajdować potwierdzenie również w świetle teorii psychologicznych, które w sposób naukowy próbują wyjaśnić przyczyny powstawiania przekonań religijnych. Jako jedną z podstawowych koncepcji można w tym kontekście wymienić *teorię opanowywania trwogi* (Greenberg, Pyszczynski, Solomon, 1986) - zakładającą, że podstawową ludzką motywacją jest lęk przed nieuchronną śmiercią (w tym kontekście podążanie za obietnicami życia po śmierci jest sposobem na przeciwstawienie się temu lękowi). Mechanizm ten wydaje się pełnić coraz istotniejszą rolę wraz z narastającym poczuciem bliskości końca życia (Jonas, Fischer, 2006), stanowiąc jednocześnie formę kompensacji emocjonalnej - pozwalającej na poprawę jakości życia w samej jego końcówce (McCoy, Pyszczynski, Solomon, Greenberg, 2000). Inne psychologiczne zjawisko, które pozwala na osiągnięcie podobnego celu (Löckenhoff, Carstensen, 2004), jest opisane w *teorii socjoemocjonalnej selektywności* (Carstensen, Isaacowitz, Charles, 1999). Wskazuje ona na coraz większą potrzebę skupiania się na bodźcach pozytywnych w miarę skracania się perspektywy czasowej. Religia obfituje w takie bodźce, a dodatkowo jako zjawisko o charakterze społecznym pozwala na wypełnienie potrzeb przynależności do grupy i może mieć pozytywny związek z poziomem dobrostanu (Cox, Hammonds, 1989) czy nawet ze spodziewaną długością życia oraz zdrowiem somatycznym (Hall, 2006).

W ramach niniejszego opracowania analizie poddano dane zebrane podczas realizacji siódmej edycji Europejskiego Sondażu Społecznego na terytorium 15 państw (*European Social Survey Round 7 Data*, 2014). Zgodnie z wcześniej cytowaną literaturą wyniki wskazują na bardzo wyraźny i dodatni związek wieku badanych osób z poziomem ich religijności, określonej na podstawie samoopisu oraz częstości uczestnictwa w nabożeństwach i praktykowaniu indywidualnych modlitw (Rys. 1). Analizując te dane oraz mając świadomość ich korelacyjnego charakteru nie można jednak wykluczyć, że obserwowane zmiany w poziomie religijności nie wynikają bezpośrednio ze starzenia się populacji – a stanowią jedynie dowód na istnienie różnic we wpływie środowiskowym (społeczno-

kulturowym) na przestrzeni kolejnych pokoleń, odpowiedzialnym za tzw. *efekt kohorty*. Rozstrzygnięcie tego zagadnienia wydaje się być jednym z większych wyzwań współczesnej psychologii religii: w badaniach naukowych przedstawiane są zarówno argumenty za kluczowym znaczeniem samych procesów starzenia się dla religijności (Argue, Johnson, White, 1999; Deaton, 2009) – za brakiem takiego związku (Markides, Levin, Ray, 1987) – jak i argumenty zwolenników efektu kohorty (Firebaugh, Harley, 1991; Hout, Greeley, 1987). Interesujących danych w tym względzie dostarcza raport organizacji Pew Research Center (Taylor, Keeter, 2010) (Rys. 2) przygotowany na podstawie danych gromadzonych od początku lat 70’ ubiegłego wieku: który jednoznacznie pokazuje wyraźne zmiany w poziomie religijności pomiędzy pokoleniami, przy relatywnie niewielkiej wariancji wewnątrz pokoleń na przestrzeni czasu.

Religijność a przynależność pokoleniowa. Jak pisze Magdalena Nowicka (2012), termin *pokolenie* to pojęcie znacznie głębsze niż samo stwierdzenie faktu urodzenia się w

podobnym czasie i zbliżonym obszarze kulturowym,. Nawiązuje ona do klasycznego eseju Karla Mannheima pt. „Problem pokoleń”, który definiuje osobne jednostki pokoleniowe jako grupy posiadające m.in. wspólną świadomość doświadczeń życiowych, zbliżone postawy, cele - oraz podobny sposób interpretowania rzeczywistości. Przykładem jest „pokolenie X”, termin pierwotnie użyty w książce o tym samym tytule (Coupland, 1991), kojarzony dzisiaj głównie z grupą osób urodzonych w latach 70’ dwudziestego wieku, dla których wyznacznikiem sukcesu życiowego jest rozwój kariery, symbole majątnego stylu życia - oraz mocno zredukowana gama aspiracji o charakterze duchowym. Głośnej próby zdefiniowania takich ram podjął się Don Tapscott (2010), który jako kryterium doboru osób do kohorty pokoleniowej założył medium dominujące w okresie szczytu ich funkcjonowania poznawczego i społecznego. Trzy kluczowe pokolenia w świecie po II Wojnie Światowej to wg niego: 1) pokolenie wyżu demograficznego (tzw. „baby-boomers”, osoby urodzone w latach 1946-64) - dla których oknem na świat była telewizja; 2) pokolenie X (1965-76) wychowane „na granicy” dominacji mediów; oraz 3) pokolenie „Y” (1977-97), którego

świadomość jest formowana głównie przez Internet. Jak pokazano na rysunku 3, przynależność pokoleniowa wydaje się stanowić równie trafny predyktor dla poziomu religijności jak wiek osób badanych, co jest w pełni spójne z wcześniejszymi opracowaniami naukowymi. David Gay oraz John Lynxwiler (2013) opisują np. pokolenie X jako grupę osób poszukującą duchowości, ale niekoniecznie religijności - natomiast pokolenie Y jako mniej religijne od pokolenia wyżu demograficznego, ale podobne do pokolenia X pod względem częstości podejmowanych praktyk związanych z przynależnością do konkretnej religii.

Poziom religijności w poszczególnych generacjach jest zmienną stosunkowo łatwą do zdefiniowania i zmierzenia, jednak z badawczego punktu widzenia najważniejsza wydaje się być kwestia dotycząca głębszych, psychologicznych przyczyn tak znacznych różnic w poszukiwaniu duchowości pomiędzy pokoleniami. Odpowiadając na te pytanie i próbując zidentyfikować mediatory dla tego związku konieczne wydaje się być sięgnięcie do pojęcia

ściśle związanego z identyfikacją religijną (Roccas, Elster, 2013; Saroglou, Delpierre, Dernelle, 2004): do systemu ludzkich wartości.

Religijność a struktura wartości. Wartości w rozumieniu psychologicznym należą do klasy pojęć oraz przekonań (Brzozowski, 2002), stanowiąc poznawcze reprezentacje większości życiowych motywacji i celów (Schwartz, 1992). Budują one rdzeń poczucia tożsamości, służąc jako ponad-sytuacyjne standardy bądź kryteria pozwalające na ewaluację własnych zachowań i podejmowanych decyzji (Rokeach, 1973). W teoretycznym modelu Schwartza wartości reprezentuje uporządkowana, kołowa struktura: określająca wzajemne relacje pomiędzy nimi (związki pozytywne lub antagonizmy) – a jednocześnie pozwalająca na przyporządkowanie wartości podstawowych (kierowanie sobą, stymulacja, hedonizm, osiągnięcia, władza, bezpieczeństwo, przystosowanie, tradycja, życzliwość, uniwersalizm) do grup wartości wyższego rzędu (otwartość na zmiany, umacnianie siebie, zachowawczość, przekraczanie siebie). Na potrzeby niniejszego opracowania kluczowy wydaje się podział na: 1) wartości skoncentrowane indywidualnie (*Personal Focus in Values*), odpowiadające za wyrażanie własnych potrzeb i przekonań; oraz 2) wartości skoncentrowane społecznie (*Social Focus in Values*), opisujące motywację do budowania relacji z innymi osobami (Cieciuch, 2013).

W ostatnich dekadach powstało wiele badań poświęconych badaniu związków pomiędzy strukturą wartości w rozumieniu teorii Schwartz a religijnością (Hitlin, Piliavin, 2004; Maio, 2010; Rohan, 2000) - generalnie potwierdzających założenie, że zjawisko socjalizacji do religii może być z powodzeniem analizowane jako mechanizm społecznego przekazywania (transmisji) wartości (Saroglou et al., 2004). W tym kontekście kluczowe dla analizowania różnic pomiędzy wzorcami wartości w różnych obszarach kulturowych oraz w różnych pokoleniach wydają się być szczególnie dwie ich cechy: względna stałość struktury wartości na przestrzeni życia (Bardi, Lee, Hofmann-Towfigh, Soutar, 2009; Rokeach, 1973) oraz uniwersalność międzykulturowa (Schwartz, 1997). Szczególnie ta ostatnia właściwość, dopuszczająca możliwość istnienia zupełnie odmiennych dominujących wzorców w różnych obszarach kulturowych przy zachowaniu tych samych relacji pomiędzy poszczególnymi wartościami, pozwala na prowadzenie w tym obszarze badań międzykulturowych i badanie religijności w perspektywie szerszej niż tylko lokalna.

Metaanaliza napisana przez Saroglou i wsp. (Saroglou et al., 2004) wymienia wartości niższego rzędu istotnie związane z poziomem mierzonej religijności indywidualnej: zarówno te skorelowane dodatnio (tradycja, przystosowanie, bezpieczeństwo, życzliwość), jak również te charakteryzujące się korelacją ujemną (hedonizm, stymulacja, kierowanie sobą, osiągnięcia, władza, uniwersalizm). Bardzo podobny wzorzec udało się odtworzyć w niniejszej analizie na podstawie danych zebranych w ESS dla 15 krajów europejskich (rysunek 4). Pozwala on na spostrzeżenie, że z poziomem religijności dodatnio związana jest grupa wartości skoncentrowanych społecznie, podczas gdy ujemnym predyktorem są wartości skoncentrowane indywidualnie. Wiedza ta pozwala na sformułowanie hipotezy badawczej H1: dotyczącej możliwej roli mediacyjnej, jaką poszczególne wartości w strukturze kołowej Schwarza mogą pełnić dla związku przynależności pokoleniowej z religijnością. Zakłada się, że stwierdzenie w pokoleniu dominacji wartości skoncentrowanych indywidualnie będzie tłumaczyło obniżony poziom religijności danej kohorty, natomiast odwrotną rolę odgrywać będzie nacisk pokoleniowy kładziony na wartości skoncentrowane społecznie.

Opisany wzorzec zależności pomiędzy wartościami a religijnością wydaje się być prawdopodobny dla populacji analizowanej w sposób globalny, dostarczając tym samym interesującej wiedzy o zdecydowanie prospołecznej motywacji postaw religijnych. Nie udało się natomiast odnaleźć badań, które prezentowałyby różnice w sile tych korelacji na poziomie indywidualnych krajów. Wykorzystując fakt, że w bazie ESS7 znajdują się dane dot. religijności w krajach o skrajnie różnym średnim poziomie religijności wśród mieszkańców (rys. 5), podjęto niniejszym próbę odpowiedzi na pytanie o znaczenie religijności / sekularyzacji kraju dla korelacji religijności jego mieszkańców z wartościami skoncentrowanymi indywidualnie / społecznie. Opierając na analogicznych związkach religijności z innymi konstruktami, np. samooceną lub dopasowaniem psychologicznym (Gebauer, Sedikides, Nieberich, 2012) sformułowano hipotezę H2: że poziom religijności kraju będzie dodatnio wpływał na siłę korelacji religijności obywateli z ich dominującymi wartościami. Pozytywna weryfikacja tej hipotezy pozwoliłaby spodziewać się silnego związku religijności z osobistymi wartościami szczególnie w tych krajach, których tożsamość religijna jest bardzo wyraźna - a przez to wpływająca na kształtowanie się osobowości jednostek. W krajach silnie zsekularyzowanych trudno natomiast oczekiwać podobnej zależności z uwagi brak religijnego punktu odniesienia dla struktury wartości w świadomości obywateli (Zuckerman, 2009).

Metoda

Dane

Do przeprowadzenia zaplanowanych analiz wykorzystano ogólnodostępne dane zgromadzone podczas realizacji sondażu European Social Survey, którego poszczególne edycje realizowane są w szeregu krajów europejskich od roku 2001. Niniejsze opracowanie odwołuje się do najnowszej bazy z roku 2014.

Uczestnicy

Uczestnicy panelu ESS7 to 28.199 osób zamieszkałych w 15 krajach europejskich (52% kobiet, 48% mężczyzn, wiek: $M = 49,01$, $SD = 18,67$). Szczegółowa struktura demograficzna uczestników prezentowanych badań przedstawiona jest w Tabeli 1.

Kraj	N osób	% kobiet w próbie	Wiek	
			M	SD
Austria	1789	52,5	49,22	18,06
Belgia	1769	49,3	46,94	18,97
Czechy	2138	53,1	46,80	17,06
Dania	1502	49,3	48,13	18,94
Estonia	2045	59,3	50,32	19,08
Finlandia	2087	50,8	51,31	19,07
Francja	1914	52,4	49,88	18,74
Holandia	1916	55,2	50,74	18,25
Irlandia	2380	53,9	49,39	18,19
Niemcy	3032	49,3	49,90	18,39
Norwegia	1436	46,8	46,77	18,68
Polska	1615	54,2	47,30	18,80
Słowenia	1224	54,0	49,58	18,65
Szwajcaria	1531	50,0	47,36	18,83
Szwecja	1790	50,1	49,70	19,90

Do celów zbadania związków przynależności pokoleniowej z religijnością wykluczono najmniej licznie reprezentowane grupy osób urodzonych przed rokiem 1946 oraz po roku 1997, otrzymując tym samym 3-pokoleniową próbę złożoną z 22.898 osób (51,7% kobiet i 48,3% mężczyzn) w wieku $M = 44,25$, $SD = 14,64$.

Pomiar zmiennych

Religijność. Spośród pytań zadanych uczestnikom ESS7 wybrano trzy, w sposób bezpośredni związane z religijnością wyrażaną w sposób samoopisowy („C13: Niezależnie od swojej przynależności do konkretnej religii lub wyznania, jak określiłby/-aby P. stopień swojej religijności?”) lub poprzez określenie częstości uczestnictwa w praktykach religijnych („C14: Poza sytuacjami szczególnymi, takimi jak śluby czy pogrzeby, mniej więcej jak często bierze P. obecnie udział w mszach, nabożeństwach lub spotkaniach religijnych?”, „C15: Poza udziałem w mszach, nabożeństwach i spotkaniach religijnych, jak często się P. modli – o ile

w ogóle się P. modli?"). Odpowiedź na pytanie C13 wyrażana była za pomocą 11-stopniowego dyferencjału semantycznego (0:W ogóle niereligijny/a --- 10:Bardzo religijny/a), a odpowiedzi na pytania C14 i C15 za pomocą 7-stopniowej skali Likerta o odwróconym porządku odpowiedzi (Codziennie: 01, Częściej niż raz w tygodniu: 02, Raz na tydzień: 03, Co najmniej raz w miesiącu: 04, Tylko z okazji szczególnych świąt: 05, Jeszcze rzadziej: 06, Nigdy: 07). W celu zredukowania tych danych do jednej zmiennej świadczącej o poziomie religijności odwrócono wartości odpowiedzi na pytania C14 oraz C15, a następnie poddano wszystkie te zmienne standaryzacji Z. Skala utworzona w wyniku zsumowania tych wartości charakteryzuje się dobrą rzetelnością wewnętrzną ($\alpha = 0,80$).

Wartości niższego rzędu. Osoby badane zostały poproszone o wypełnienie skróconej wersji Kwestionariusza Portretów (Schwartz et al., 2001), stworzonej na potrzeby internetowego pomiaru osobistych wartości i wykorzystywanej w kolejnych edycjach sondażu ESS. Uczestnikom odczytywano 21 opisów osób, prosząc o stwierdzenie w jakim stopniu dany opis jest podobny / niepodobny do postrzegania siebie przez osobę ankietowaną. Odpowiedzi były udzielane za pomocą 6-stopniowej skali Likerta, opisanej za pomocą stwierdzeń od: „Bardzo podobny/a do mnie” do „Zupełnie do mnie niepodobny/a”. Zgodnie z rekomendacją Schwartza (Schwartz, 2006) wyniki surowe poddano procedurze tzw. ipsatyzacji (Cheung, 2006), mającej na celu wyeliminowanie różnic w sposobie wykorzystywania skali przez badanych. Każda z dziesięciu podstawowych wartości została następnie obliczona poprzez zsumowanie wartości wyrażonych dla dwóch itemów w kwestionariuszu (za wyjątkiem uniwersalizmu, opisywanego przez 3 itemy).

Wartości wyższego rzędu. W celu zredukowania ilości wymiarów mierzonych za pomocą Kwestionariusza Portretów, zebrane dane poddano eksploracyjnej analizie czynnikowej z rotacją Varimax. Zgodnie z tzw. *Kryterium Kaisera* otrzymano rozwiązanie dwuczynnikowe, pozwalające na wyjaśnienie łącznie 33,42% wariancji skali. W ramach pierwszego czynnika wyodrębniono pozycje opisujące wartości: stymulacja, hedonizm, osiągnięcia, władza oraz kierowanie sobą - podczas gdy w skład drugiego czynnika weszły pozycje związane z wartościami: przystosowanie, bezpieczeństwo, życzliwość, tradycja i uniwersalizm. Na podstawie modelu kołowego Schwartza (Cieciuch, 2013; Schwartz, 2010) opisano te wymiary jako odpowiednio: Wartości Skoncentrowane na Celach Indywidualnych (WSCI, $\alpha = 0,78$) oraz Wartości Skoncentrowane na Celach Społecznych (WSCS, $\alpha = 0,75$). Dwóch pozycji kwestionariuszowych („17. Ważne jest dla niego, aby inni ludzie go szanowali. Chce, aby ludzie robili to, co im każe” oraz „3. Uważa za ważne, żeby wszyscy ludzie na świecie traktowani byli równo. Jest przekonany, że każdy powinien mieć w życiu

równe szanse.”) z powodu braku satysfakcjonujących wartości ładunków czynnikowych nie przypisano do żadnej ze skal.

Wyniki

W celu sprawdzenia hipotezy H1 o mediacyjnej roli zmiennych WSCI oraz WSCS dla zależności pomiędzy przynależnością do pokolenia a poziomem religijności, przeprowadzono analizę statystyczną za pomocą oprogramowania IBM SPSS 21 oraz skryptu PROCESS (Hayes, 2013). Zgodnie z sugestią autora wybrano metodę procentowego bootstrappingu danych. Jako niezależnie funkcjonujące w tym modelu mediatory założono zmienne WSCI oraz WSCS (opisujące poziom wartości skoncentrowanych odpowiednio na celach indywidualnych oraz społecznych), zmienną niezależną stanowiła przynależność do pokolenia po II Wojnie Światowej, natomiast jako zmienną zależną wprowadzono poziom religijności, obliczony na podstawie odpowiedzi uzyskanych na trzy pytania w sondażu ESS7.

Zgodnie z wartościami ścieżkowymi pokazanymi na Rys. 1, obie zmienne związane z identyfikacją z wartościami są istotnymi mediatorami dla zależności pomiędzy przynależnością pokoleniową a poziomem religijności w danej kohorcie. Poziom wartości skoncentrowanych na osobistych celach wzrastał wraz z każdym kolejnym pokoleniem po roku 1946, będąc jednocześnie ujemnie skorelowany z uśrednionym poziomem religijności. Odwrotna zależność jest obserwowana dla wartości opisujących cele społeczne (WSCS), które wydają się tracić na znaczeniu w miarę progresji pokoleniowej. Bootstrapping ($n =$

10.000 próbek, przedziały ufności 95%) ujawnia jednak niepełny typ mediacji w tym przypadku: gdyż oprócz istotnego statystycznie efektu pośredniego ($b = -0,13$; $BootLLCI = -0,16$; $BootULCI = -0,10$) nadal można zaobserwować bezpośredni związek przynależności pokoleniowej z poziomem religijności ($b = -0,14$; $BootLLCI = -0,16$; $BootULCI = -0,13$).

W celu weryfikacji hipotezy o sile tej zależności jako funkcji religijności na poziomie kraju, przeprowadzono analizę korelacji r-Pearsona dla związków indywidualnie mierzonej

religijności i poziomów WSCI / WSCS z uśrednionym poziomem religijności dla wszystkich osób danej narodowości (rys. 7).

Obie wartości korelacji okazały się istotne statystycznie, aczkolwiek zgodnie z oczekiwaniami charakteryzuje je odwrotny kierunek. Zależności wartości skoncentrowanych na celach indywidualnych i indywidualnej religijności są ujemnie skorelowane z poziomem religijności kraju ($r = -0,65$), podczas gdy zależności wartości o charakterze społecznym z religijnością osób cechuje dodatni poziom korelacji ($r = 0,23$).

Dyskusja

Podsumowując przeprowadzone analizy można stwierdzić, że udało się potwierdzić obie założone hipotezy badawcze. Struktura wartości w ujęciu modelu Shaloma Schwartza (1992) wydaje się być istotnie związana z poziomem indywidualnej religijności, szczególnie na płaszczyźnie rozróżnienia na wartości skoncentrowane na celach indywidualnych oraz wartości zorientowane społeczne. Zależność ta pełni funkcję mediatora dla związku przynależności pokoleniowej z poziomem indywidualnej religijności: częściowo wyjaśniając przyczyny tej korelacji na gruncie psychologicznym. Wyniki analiz potwierdzają też jednoznacznie założenie, że religijność w rozumieniu konstruktu psychologicznego stanowi zjawisko o charakterze wybitnie społecznym (Gebauer et al., 2012; Saroglou et al., 2004). Koreluje ona dodatnio z takimi wartościami społecznymi jak: przystosowanie, bezpieczeństwo, życzliwość, tradycja i uniwersalizm; natomiast ujemnie z wartościami skupionymi na indywidualnych celach: stymulacja, hedonizm, osiągnięcia, władza oraz kierowanie sobą. Jako że istnienie struktury osobistych wartości jest zjawiskiem uniwersalnym oraz ponadkulturowym (Schwartz, 1997) - można założyć, że istniejące trendy w ewolucji tej struktury wpływały i będą wpływać na skłonność ludzi do religijnego zaangażowania.

Zgodnie z drugą hipotezą badawczą, należy spodziewać się różnego poziomu tej zależności w krajach charakteryzujących się odmiennym poziomem religijności (jako cechy na poziomie narodowym). Im większy poziom religijności kraju - tym większy wydaje się być związek indywidualnej religijności z wartościami; podczas gdy w przypadku krajów silnie zlaicyzowanych struktura wartości wydaje się być o wiele słabiej skorelowana z potrzebą wiary w Boga.

Powracając do zagadnienia poruszonego we wstępie do niniejszego artykułu należy zauważyć, że uzyskane wyniki dostarczają nowej wiedzy nt. psychologicznych predyktorów postaw religijnych - natomiast nie dają odpowiedzi na pytanie o przyczyny obecnego kryzysu

religijności na kontynencie europejskim (Greeley, 2004). Jak wcześniej wspomniano, od dawna trwa dyskusja nt. genezy tego zjawiska - natomiast ciągle pozostaje niejasne co wywiera większy wpływ na obecną sytuację: przynależność pokoleniowa czy zmiany związane ze starzeniem się populacji europejskiej. W obu przypadkach nie można jednak wykluczyć, że kluczową rolę w mediacji tych procesów odgrywa ewolucja systemu wartości: zarówno na poziomie narodowym jak i indywidualnym.

Ograniczenia. Czynnikiem, który w poważnym stopniu uniemożliwia generalizację wyników na obszar kulturowy inny niż kraje europejskie – jest specyfika jednorodności religijnej na terenie 15 państw będących przedmiotem analiz. Niezależnie od różnego stopnia zaangażowania religijnego w obecnym czasie, wszystkie te kraje mają wspólne korzenie związane z wpływami chrześcijańskimi (Geremek, Aleksandrowicz, Fedorowicz, 1996; Kalyvas, 1996). Jakkolwiek istnieją badania sugerujące bardzo zbliżone relacje religijności ze strukturą wartości w różnych kulturach świata (Cukur, Guzman, Carlo, 2004) to brakuje empirycznych podstaw, aby na tej podstawie formułować wnioski dot. ewolucji światowej religijności na przestrzeni kolejnych pokoleń.

Dalszym ograniczeniem jest korelacyjny charakter analiz, który uniemożliwia traktowanie uzyskanych wyników w kategoriach przyczynowo-skutkowych. Na potrzeby zbudowania modelu mediacyjnego założono, że struktura wartości wywiera wpływ na poziom religijności, jednak oczywistym jest, że zależność ta ma charakter dwukierunkowy (Roccas, Elster, 2013). Struktura wyznawanych wartości wpływa na religijność, gdyż ludzie odczuwają motywację przynależności do grup zmotywowanych do realizacji podobnych celów społecznych (Gandal, Roccas, Sagiv, 2005) – natomiast każda z religii stawia sobie za cel kształtowanie systemu wartości zgodnie ze swoim programem ideowym (McCullough, Willoughby, 2009).

Sugestie kontynuacji. Zaproponowane analizy – oprócz dostarczenia odpowiedzi na postawione problemy – generują kolejne pytania badawcze, które rekomenduje się jako przedmiot kontynuacji niniejszego opracowania. Kluczowe z tych pytań dotyczą mechanizmów leżących u podstaw związku zmienności pokoleniowej z zaangażowaniem religijnym. Relację tę udało się częściowo wyjaśnić poprzez zmiany w dominującej strukturze wartości na przestrzeni czasu – jednak model ten pozostaje otwarty na dalsze mediatory. Oprócz uwzględnienia konstruktów stricte psychologicznych warto rozbudować go o zmienne socjologiczne oraz demograficzne (zamożność, dostęp do informacji, stan zdrowia), aby w sposób jeszcze pełniejszy dać odpowiedź na zadane pytania oraz móc przewidzieć dalsze trendy w rozwoju religijności w Europie oraz na świecie.

Cytowana literatura

- Argue, A., Johnson, D., White, L. (1999). Age and religiosity: Evidence from a three-wave panel analysis. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 423–435.
- Bardi, A., Lee, J. A., Hofmann-Towfigh, N., Soutar, G. (2009). The structure of intraindividual value change. *Journal of Personality and Social Psychology*, 97(5), 913–29. <http://doi.org/10.1037/a0016617>
- Brzozowski, P. (2002). Uniwersalność struktury wartości: koncepcja Shaloma H. Schwartz. *Roczniki Psychologiczne*, 5, 27–52.
- Carstensen, L. L., Isaacowitz, D. M., Charles, S. T. (1999). Taking time seriously. A theory of socioemotional selectivity. *The American Psychologist*, 54(3), 165–81.
- Cheung, M. (2006). Recovering Preipsative Information From Additive Ipsatized Data A Factor Score Approach. *Educational and Psychological Measurement*, 66(4), 565–588.
- Cieciuch, J. (2013). Pomiar wartości w zmodyfikowanym modelu Shaloma Schwartz. *Psychologia Społeczna*, 8(1), 22–41.
- Coupland, D. (1991). *Generation X: Tales for an accelerated culture*. McMillan.
- Cox, H., Hammonds, A. (1989). Religiosity, Aging, and Life Satisfaction. *Journal of Religion & Aging*, 5(1-2). http://doi.org/10.1300/J491v05n01_01
- Cukur, C., Guzman, M. De, Carlo, G. (2004). Religiosity, values, and horizontal and vertical individualism—Collectivism: A Study of Turkey, the United States, and the Philippines. *The Journal of Social Psychology*, 144(6), 613–634.
- Deaton, A. S. (2009). *Aging, religion, and health*.
- European Social Survey Round 7 Data*. (2014).
- Firebaugh, G., Harley, B. (1991). Trends in U.S. Church Attendance: Secularization and Revival, or Merely Lifecycle Effects? *Journal for the Scientific Study of Religion*, 30(4), 487. <http://doi.org/10.2307/1387283>
- Gandal, N., Roccas, S., Sagiv, L. (2005). Personal value priorities of economists. *Human Relations*, 58(10), 1227–1252.
- Gay, D. A., Lynxwiler, J. P. (2013). Cohort, Spirituality, and Religiosity A Cross-sectional Comparison. *Journal of Religion and Society*, 15.
- Gebauer, J. E., Sedikides, C., Nieberich, W. (2012). Psychological Benefits of Religiosity Religiosity, Social Self-Esteem, and Psychological Adjustment : On the Cross-Cultural Specificity of the. *Psychological Science*, 23(2), 158–160. <http://doi.org/10.1177/0956797611427045>

- Geremek, B., Aleksandrowicz, J., Fedorowicz, J. (1996). *The common roots of Europe*. Cambridge: Polity Press.
- Greeley, A. (2004). *Religion in Europe at the end of the second millennium: A sociological profile*. Transaction Publishers.
- Greenberg, J., Pyszczynski, T., Solomon, S. (1986). *The causes and consequences of a need for self-esteem: A terror management theory. Public self and private self*. Nowy Jork: Springer.
- Hall, D. E. (2006). Religious Attendance: More Cost-Effective Than Lipitor? *The Journal of the American Board of Family Medicine*, 19(2), 103–109.
<http://doi.org/10.3122/jabfm.19.2.103>
- Hayes, A. (2013). *Introduction to mediation, moderation, and conditional process analysis: A regression-based approach*. Guilford Press.
- Hitlin, S., Piliavin, J. (2004). Values: Reviving a dormant concept. *Annual Review of Sociology*, 359–393.
- Hout, M., Greeley, A. M. (1987). The Center Doesn't Hold: Church Attendance in the United States, 1940-1984. *American Sociological Review*, 52(3), 325.
<http://doi.org/10.2307/2095353>
- Jonas, E., Fischer, P. (2006). Terror management and religion: evidence that intrinsic religiousness mitigates worldview defense following mortality salience. *Journal of Personality and Social Psychology*, 91(3), 553.
- Kalyvas, S. (1996). *The rise of Christian democracy in Europe*. Cornell University Press.
- Löckenhoff, C. E., Carstensen, L. L. (2004). Socioemotional selectivity theory, aging, and health: the increasingly delicate balance between regulating emotions and making tough choices. *Journal of Personality*, 72(6), 1395–424. <http://doi.org/10.1111/j.1467-6494.2004.00301.x>
- Maio, G. (2010). Mental representations of social values. *Advances in Experimental Social Psychology*, 42, 1–43.
- Markides, K., Levin, J., Ray, L. (1987). Religion, aging, and life satisfaction: An eight-year, three-wave longitudinal study. *The Gerontologist*, 27(5), 660–665.
- McCoy, S. K., Pyszczynski, T., Solomon, S., Greenberg, J. (2000). *Transcending the self: A terror management perspective on successful aging*. Brunner-Routledge.
- McCullough, M., Willoughby, B. (2009). Religion, self-regulation, and self-control: Associations, explanations, and implications. *Psychological Bulletin*, 135(1), 69.
- Nowicka, M. (2012). Ile nas łączy, ile nas dzieli. *Wiedza I Życie*, (08).

- Roccas, S., Elster, A. (2013). Values and Religiosity. In Vassilis Saroglou (Ed.), *Religion, personality, and social behavior* (pp. 194–212). New York: Taylor & Francis.
- Rohan, M. (2000). A rose by any name? The values construct. *Personality and Social Psychology Review*, 4(3), 255–277.
- Rokeach, M. (1973). *The nature of human values*. Nowy Jork: Free press.
- Saroglou, V., Delpierre, V., Dernelle, R. (2004). Values and religiosity: A meta-analysis of studies using Schwartz's model. *Personality and Individual Differences*. Retrieved from <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0191886903004033>
- Schwartz, S. (1992). Universals in the content and structure of values: Theoretical advances and empirical tests in 20 countries. *Advances in Experimental Social Psychology*.
- Schwartz, S. (1997). Values and culture. In D. Munro, J. Schumaker, & S. Carr (Eds.), *Motivation and culture*. Nowy Jork: Routledge.
- Schwartz, S. (2006). Les valeurs de base de la personne: théorie, mesures et applications. *Revue Française de Sociologie*, 47(4), 929–968.
- Schwartz, S. (2010). Basic values: How they motivate and inhibit prosocial behavior. *Prosocial Motives, Emotions, and Behavior: The Better Angels of Our Nature*, 14, 221–241.
- Schwartz, S., Melech, G., Lehmann, A. (2001). Extending the cross-cultural validity of the theory of basic human values with a different method of measurement. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 32(5), 519–542.
- Tapscott, D. (2010). *Cyfrowa dorosłość: Jak pokolenie sieci zmienia nasz świat*. Oficyna Wydawnicza Łośgraf.
- Taylor, P., Keeter, S. (2010). *MILLENNIALS. Confident. Connected. Open to Change*.
- Zuckerman, P. (2009). Atheism, Secularity, and Well-Being: How the Findings of Social Science Counter Negative Stereotypes and Assumptions. *Sociology Compass*, 3(949–971).